

Ovaj projekat je realizovan zahvaljujući finansijskoj podršci Saveza jevrejskih opština Srbije iz sredstava dobijenih na osnovu Zakona o otklanjanju posledica oduzimanja imovine žrtvama Holokausta bez živih zakonskih naslednika.

This project has been realized thanks to the financial support of the Federation of Jewish Communities in Serbia, from funds acquired pursuant to the Law on Remedying the Consequences of Seizure of Assets of Holocaust Victims with no Living Legal Heirs.

© Eliezer Papo
Fighting, Laughing and Surviving
The Story of the Partisan Haggadah, a Unique Passover Parody Composed in the Holocaust

© za područje Srbije i BiH: Futura publikacije

Za idavače: Relja Dražić

Lektura: Silvia Dražić

Štampa: Workshop, Novi Sad

Izdavanje ove publikacije omogućio je
Savez jevrejskih opština Srbije

Na koricama: faksimil *Partizanske agade*, portreti autorovih dede i bake i deo dedinog ordenja
(ljubaznošću Miroslava „Dade” Loze)

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

821.134.28-7.09 Altarac Š.

COBISS.SR-ID 27510025

Eliezer Papo

Borba, duh i opstanak

Partizanska agada: jedinstvena pashalna
parodija iz vremena Holokausta

Prevela sa engleskog:
Gordana Todorć

Novi Sad 2020

Dok sam razmišljao o mogućem rješenju korica, sinulo mi je da bi najbolje bilo da se na istim, uz faksimil same *Partizanske agade*, pojave i dedine i bakine slike iz partizanskih dana, te dio dedinog ordenja. Dedinu sliku sam već imao kod sebe, a za bakinu, te za slike dedinog ordenja sam zamolio svoga tetka, Miroslava Lozu, ili kraće: Dadu, kako smo ga svi oduvijek zvali, da ih uslika. Tada još nisam znao da će to biti naš posljednji zajednički poduhvat.

U subotu, 3. oktobra 2020, na prvi dan Sukota, Dado je pozvan u bolji svijet.

U nedelju 11. oktobra, o izlasku Simhat Tora, dan uoči Dadine sahrane, Gordana Todorić, jedina osoba na svijetu koja ovu knjigu voli više od mene, poslala mi je rješenje korica u kome dominiraju slike koje mi je poslao Dado. Narodni izraz „hvala ti, i na ovom i na onom svijetu”, time je za mene dobio jedno sasvim novo značenje. Neki vas ni na ovom svijetu ne stignu nazvati; jer, eto, „nema se vremena”.

Kad vas neko stvarno voli, on nađe načina da vam i s onog svijeta pošalje znak pažnje.

Kako? Ne znam... Zna Dado!

Ova knjiga je, stoga, i omaž i tom i takvom Dadi, jednom od posljednjih meni poznatih aristokrata sarajevskog duha, istog onog duha čija se ruka tako izdašno otvarala nad Šalomom, Šanijem Altarcem, na koga me je Dado uvijek podsjećao, šarmom, kozerstvom i duhovitošću.

Posvećeno
Ratku Jajčaninu
(15. 01. 1917. – 25. 05. 1986.)

i

Dragici Jajčanin rođ. Kragulj
(20. 01. 1924. - 20. 08. 1982.)

partizanskim herojima moga djetinjstva.

SLAVA IM

Autorov deda, prvi sleva, u jednoj od borbi pri kraju rata

.....

Predgovor

Prvi moj susret sa *Partizanskom agadom* desio se u vrijeme osamdesetih godina prošloga vijeka, na jednom od uobičajenih kolektivnih *sedera*¹ (obredna večera prve pashalne noći), u Jevrejskoj opštini Sarajevo.² Po čitanju tradicionalnog teksta Pashalne agade, nekolicina starijih opština počeli su da pjevaju, na istu melodiju, napamet (naravno, ne bez rasprave oko pravog i tačnog redosljeda redaka i strofa) tekst koji je podsjećao na upravo dočitanu Pashalnu agadu, ali koji to nikako nije mogao biti, ni leksički (spominjali su se različiti savremeni fenomeni, poput ofanziva), ni sadržajno (jugoslovenski toponimi: Kordun, Banija i slično). Kako zbog faktora nespremnosti i iznenađenosti, tako zbog disonantne „predaje“, nije mi bilo lako da pohvatam sve niti teksta; ali uspio sam, ako ništa, da shvatim da isti predstavlja kazivanje o Jevrejima (partizanima i civilnim izbjeglicama koje su se pridružile partizanskoj vojsci) na oslobođenim jugoslovenskim teritorijama u Kordunu, Lici i Baniji, tokom posljednjih godina Drugog svjetskog rata, sročeno u stilu i u duhu tradicionalnog kazivanja o drevnom jevrejskom Izlasku iz Egipta. Veza sa Pashalnom agadom nije bila samo formalna (melodija i oponašanje metrike kanonskog teksta Pashalne agade i njenog tradicionalnog prevoda na ladino) nego i sadržajna. Jevrejsko-partizanski narativ bio je za jugoslovenske Jevreje, kao etničku grupu u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, formativan na isti onaj način na koji je drevno kazivanje o Izlasku iz

¹ Biblijom naloženi porodični ritualni objed prve (u dijaspori i druge) pashalne noći, koji je svoju današnju, posthramsku, formu zadobio u drugom vijeku nove ere, uz minimalne običajne razlike koje su se uvriježile u različitim jevrejskim zajednicama. Pashalna agada je tekst koji je proizašao iz samog obreda, a njeno čitanje je okvir samog obreda.

² Razlozi koji su doveli do toga da jugoslovenski Jevreji, kao pravilo, češće prisustvuju opštim „opštinskim“, nego li kućnim *sederima*, uvriježenim u ostatku jevrejskog svijeta, podrobnije su osvijetljeni u nastavku.

Egipta formativno za opšti jevrejski identitet. Nisam, nužno, očekivao da se ta dva narativa ukrste, t.j. da neko ispriča kazivanje o formiranju poslijeratne bosansko-hercegovačke jevrejske zajednice (a većina članova Jevrejskih opština bili su isti ti borci ili civili iz *Partizanske agade*, njihovi direktni potomci – ili, bar, rođaci).

Istini za volju, u datom momentu baš i nisam razmišljao o funkciji performansa. Zaintrigirao me je sam tekst. Neki su odjeljci otpočinjali istim hebrejskim riječima kojima počinju odjeljci izvorne Pashalne agade, u drugima su se reference na kanonizovani hebrejski tekst pojavljivale bez reda, razbacane po samim odjeljcima - i to, što je dodatno zbunjivalo, uz hebrejske izraze preuzete iz drugih liturgijskih tekstova na hebrejskom, koji sa agadom i *sederom* nikakve veze nemaju. Istovremeno, neki od odjeljaka bili su više nego očigledno utemeljeni na tradicionalnom ladino prevodu agade. Malo je reći da sam bio pometen i tekstem (lakonsko polugroteskno kazivanje o Drugom svjetskom ratu, na kome se temeljio kako narativ jugoslovenske makrozajednice, tako i mikronarativ malobrojnih preživjelih jugoslovenskih Jevreja), i kontekstom (potkraj zvaničnog *sedera*, odmah nakon ritualnog čitanja temeljnog teksta opšte-jevrejskog narativa).

Počeo sam da zapitkujem prisutne seniore o prirodi teksta, no većini se nije pretjerano dopala ideja da samo izvođenje teksta zamijene razgovorom o istom. Njihovi pogledi kao da su govorili: „makni se, mali“, „kvariš nam trenutak“ – ili, još preciznije: „il guerku ki ti jevi“ (ladino: đavo te odnio). Srećom, jedna starija gospođa pokazala se malčice pristupačnijom od muških posvećenika u tajnu teksta. Mrvica informacije koju mi je, kao uzgred, tada dobacila nije mi nužno rasvijetlila na licu mjesta fenomen kome sam prisustvovao; ali se, barem, kasnije pokazala kao dragocjen prvi putokaz u nečemu što će prerasti u višegodišnje putešestvije ka razumijevanju jednog kriptičnog teksta, specifične situacije u kojoj je nastao i potreba zajednice u kojoj se isti naknadno prerušio u parasakralni tekst. *Kako ne znaš, to je čuvena Šanijeva Partizanska agada*, dobacila mi je bakica, da bi se odmah zatim pridružila muškom dijelu sudionika *sedera* u pjevanju jednog posebno humorističnog odjeljka, ignorišući me otad pa nadalje, potpuno i sveobuhvatno, s muškom stamenošću.

Ako ništa, znao sam već tada na koga je mislila „pod Šanijem“. Šalom (Šani) Altarac bio je nezvanični stendap komičar Jevrejske opštine Sarajevo, u vrijeme kad se kod nas još nije znalo da se taj žanr tako zove. Znao sam i da je čika Šani umro još prije desetak godina – no, kako se radilo o dedi dvoje dobrih prijatelja, Leona i Zlatice Altarac, vjerovao sam da ću ipak nekako uspjeti da se dokopam cijelog teksta koji je već imao hipnotizirajuće dejstvo na mene.

Tako je počela moja fascinacija *Partizanskom agadom*. Nekoliko dana po Pesahu, sreo sam se s Leonom i odmah poletio da ga upitam o komičnoj agadi koju

je sastavio njegov deda. Leonov odgovor je glasio: *Ne znam ni za kakav tekst, ali imamo kod kuće jednu kasetu, što se deda snimio prije nego što je umro, i tetka kad god je sluša umire od smijeha... a jest nešto na ladinu i s partizanima*. Znao sam iz priča starijih da je čika Šani oslijepio pred smrt. Izgleda da je, kada već više nije mogao da piše, prešao na snimanje vlastitih tekstova. Ponadao sam se da je na rečenoj kaseti stvarno *Partizanska agada*, a ne neki drugi od mnogobrojnih Šanijevih *Vrabaca* (kratki skečevi koji se i do danas prepričavaju među sarajevskim Jevrejima). Kada mi je kasetu konačno dopala šaka, na moju veliku radost ispostavilo se da su mi molitve bile uslišene. Slušao sam natenane snimljeni tekst *Partizanske agade*, sada već u mogućnosti da pukim pritiskom na rivajnd dugme preslušam bezbroj puta najzakukuljenije i zamumuljenije dijelove. Iako tad, u predratnom Sarajevu, još uvijek nisam znao da ću u budućnosti pisati doktorat, u Izraelu, na Ben-Gurion Univerzitetu u Negevu, na hebrejskom, o različitim jevrejsko-španskim parodijama na Pashalnu agadu, svejedno sam osjećao nešto sudbonosno u tom trenutku i događaju, i ukratko rečeno: bio sam na sedmom nebu.

U decembru 1991. godine, nekoliko godina nakon presnimavanja izvorne kasete Pashalne agade, kad sam krenuo na rabinske studije u Izrael, ponio sam sa sobom i kopiju snimka. Kako sam se (između svega što je moglo da se ponese iz zemlje u kojoj su već buknuili mjestimični građanski sukobi, a veliki i pravi, bosanskohercegovački, građanski rat upravo otpočinjao) odlučio da ponesem baš tu kasetu, ni do danas ne znam. Čudni su putevi Gospodnji. Ili, da parafraziram Grunfa iz Alan Forda: *Bolje je nesvjesno donositi pravilne odluke, nego li svjesno pogrešne*.

Izvorni čika Šanijev snimak ostao je u porodici Altarac, da bi tokom rata bio bespovratno izgubljen. Leonova štedra spremnost da mi ustupi originalni snimak na presnimavanje na kraju se pokazala dalekovidom. Kada sam u proljeće 2000, u sklopu pripremanja prvog vlastitog predavanja na naučnom skupu (otad sam učestvovao na bezbroj takvih skupova, ali se tog, prvog, još uvijek sjećam, zvao se: *Šesta međunarodna konferencija Misgav Jerušalajima: Jezici i književnosti sefardskih i orijentalnih Jevreja*) koji se održavao na Hebrejskom univerzitetu u Jerusalimu, nazvao čika Mišu, Leonovog tatu, tada već *ole hadaša* (novog useljenika u Izrael), da ga priupitam za detalje o jednom malo opskurnijem odjeljku *Partizanske agade*, on mi je rekao: *E, imali smo mi to sve snimljeno, ali nam je u ratu nestalo*. Bio sam neizmjereno sretan što sam na nekadašnje dobročinstvo Altarčevih sada i ja mogao da uzvratim dobročinstvom. Isti taj dan sam presnimio svoju kopiju originala i proslijedio je čika Miši.

Do rečenog kongresa sam mislio da je *Partizanska agada* jedinstven fenomen, i tako sam je na kongresu i predstavio, kao unikum. Srećom, Don Isak Navon, Peti predsjednik Izraela (a tada već i predsjednik Državne uprave za Ladino i njegovu

kulturu), koji je počastvovao otvorenje skupa svojim prisustvom (a, kao Sefard iskreno zainteresovan za vlastitu kulturu i intelektualac par ekselans, ostao je na cijelom cjelcatom kongresu slušajući sve i jedno predavanje) na koncu mog izlaganja skrenuo mi je pažnju na činjenicu da je i on kao dječak, u osmanskome Jerusalimu, čuo jednu takvu jevrejsko-špansku usmenu parodiju na Pashalnu agadu. Prof. Elena Romero, nadovezujući se na Don Isakovu primjedbu, dobacila je da se njoj čini da je u sefardskoj štampi u Osmanskom carstvu nailazila na slične pashalne parodije. Tako je počela jedna odiseja, koja se još uvijek nije završila. Sljedeći njihove natuknice, krenuo sam u potragu koja je vrlo brzo završila stogom od četrdesetak jevrejsko-španskih parodija na Pashalnu agadu. Mogao sam, dakle, da tvrdim da postoji jedan žanr sefardske humoristične književnosti o kome dotad niko nikad ništa nije rekao. Korpus je kasnije, naravno, samo rastao; ali tih prvih četrdeset jevrejsko-španskih parodija na Pashalnu agadu, koje sam napabirčio po javnim i privatnim bibliotekama u Izraelu, Evropi i Americi, predstavljale su nukleus mog budućeg doktorata. Većina parodija bila je objavljena u sefardskoj štampi na Balkanu ili u SAD, dok su se neke pojavile i kao nezavisne brošure. Samo dvije su pripadale kategoriji neobjavljenih rukopisa, i to: prva ikad sročena jevrejsko-španska parodija na Pashalnu agadu, *Orden de la Agada que se puede dezir todos los anyos en la Noche de Purim, a la hora de la sehuda* (Red agade koji se može kazivati svake godine uoči Purima, u vrijeme obrednog obroka), koju je godine 5448 (1778) sročio Hami Ribi Šemuel Mendes de Sola, duhovni vođa jevrejske zajednice u Kurasau, i jedna od posljednjih sročenih jevrejsko-španskih parodija na Pashalnu agadu: naša jugoslovenska, bosansko-hercegovačka, sarajevska *Partizanska agada*.

S jeseni 2000. godine održao sam u Jevrejskoj opštini Split predavanje na temu doprinosa jugoslovenskih Jevreja književnosti na ladinu. Prirodno, osvrnuo sam se i na *Partizansku agadu* Šanija Altarca. Po završetku predavanja, Eduard Taber, rođeni Sarajlija, mitološki višegodišnji predsjednik Jevrejske opštine Split, upitao me je zašto mislim da *Partizanska agada* nikad nije zapisana. Krenuo sam da objašnjavam kako je, po svjedočenju informanata, Šani sva poslijeratna izvođenja *Partizanske agade* činio napamet, te kako je snimak nastao u vrijeme kad je vjerovatno već strahovao da će njegovo remek djelo biti izgubljeno njegovim polaganim preseljenjem na bolji svijet, a kako je već bio poluslijep, nije mogao sjesti da zapiše tekst – pa se, vjerovatno zbog toga, odlučio za zvučni zapis. Čika Edo me je „uredno“ pustio da se „ispametujem“ do kraja, a onda me je (onako kako to samo stari pripadnici sarajevske škole šarma i kozertstva znaju), nonšalantno upitao: *A, ako bi se ispostavilo da ja, recimo, imam rukopis Partizanske agade, bi l' ga volio vidit'.* Ispostavilo se da je čika Edo nekad prisustvovao nekom Šanije-

vom izvođenju *Partizanske agade*, i da ga je poslije istog zamolio da mu je „baci na papir“, kako bi je mogao podijeliti sa drugim učesnicima događaja „opjevanih“ u djelu (čika Edo je kapitulaciju Italije dočekao u logoru Kambor na Rabu, gde se odmah priključio novoosnovanom rapskom Jevrejskom bataljonu, da bi nakon njegovog rasformiranja, iz ideoloških razloga, bio prekomandovan u Sedmu banijsku diviziju) s drugim sarajevskim Jevrejima u dijaspori. Altarac je, izgleda, kao i većina književnih stvaralaca, bio zainteresovan da njegovo djelo dopre barem do one publike koja ga je mogla razumjeti. Istovremeno, činjenica da je čika Edina supruga, Matilda (Tilda) rođ. Altarac, bila Šanijeva rodica zasigurno nije odmogla.

Bilo kako bilo, već sutradan mi je čika Edo uručio fotokopiju *Partizanske agade*, tri stranice (formata A4) teksta, koji je sam autor otkucao na pisačkoj mašini. Tako sam došao u posjed pisane verzije teksta, koja je (po onoj narodnoj: *Papir trpi sve*) bila malo grublja, drskija i direktnija od one snimljene. Izgleda da je pri snimanju Altarcu, ipak, bilo lakše da psovke koliko toliko prikrije, zamijenivši ih manje direktnim supstitutima.

Skoro deceniju kasnije, 2009. godine izdan je zbornik radova posvećen *Misgav Jerušalajimovom* kongresu, i u njemu moj prvi rad o *Partizanskoj agadi*.³ Tri godine kasnije pojavila se i moja monografija o jevrejsko-španskim parodijama na Pashalnu agadu, čije drugo poglavlje je u cjelosti posvećeno *Partizanskoj agadi*.⁴ Iako je sada već bilo jasno da ona nije usamljeni fenomen, pokazalo se da *Partizanska agada* jeste unikatna među svim ostalim jevrejsko-španskim parodijama na Pashalnu agadu. Jedina je u cijelom korpusu koja je napisana za vrijeme Holokausta, u prostoru pod njemačkom okupacijom – i to rukom jednog jevrejskog borca, jugoslovenskog partizana. Oba ova rada, međutim, objavljena su na hebrejskom.

Ova monografija predstavlja kulminaciju mog bavljenja ovim kratkim ali izuzetno značajnim tekstom, i vjerovatno predstavlja moj posljednji (ako Bog da i nauspjeliji) pokušaj da osvjetlim različite aspekte ovog nevjerovatno kreativnog i istovremeno vrlo tradicionalnog humorističkog djela, te uloge koju je isto odigralo, kako u vrijeme svog nastajanja (kao didaktična satira, standap komedija za

³ Eliezer Papo, „*Agadat a-Partizanim: Ceħok karnevali ke-derh itmodedut im traumat a-redifa ve-a-loħama u-ke-emcai le-avnajat a-zikaron a-kevacati*” [Partizanska agada: Karnevalski smeh kao način nošenja sa traumama progona i borbe, te kao sredstvo konstrukcije kolektivnog identiteta] u David M. Bunis (ed.): *Lešonot Jeude Sefarad vea Mizrah ve-sifrujoteem* [Jezici sefardskih i orijentalnih Jevreja i njihove književnosti] (Jerusalem: Misgav Yerushalayim and the Bialik Institute, 2009), stranice 142 – 216 [na hebrejskom].

⁴ Eliezer Papo, *Veitalta levinha ba-jom a-u: Parodijot sefaradijot-jeudijot al a-Agada pel Pesah* [I nasmejavaćeš sina svojega u onaj dan: Jevrejsko-španske parodije na pashalnu agadu] (Jerusalem: Ben-Zvi Institute, 2012) [na hebrejskom].

jevrejske civilne izbjeglice i partizanske borce, na slobodnoj jugoslovenskoj teritoriji, u srcu zločinačke NDH, u proljeće 1944. godine), tako i u poslijeratnoj Jugoslaviji (gdje je zadobilo sasvim drugu funkciju, funkciju jevrejskog korektiva opštejugoslovenskog narativa).

Različita poglavlja ovog rada osvjetljavaju različite aspekte *Partizanske agade*. Stalnim smjenjivanjem tehnika širenja i sužavanja leće, pokušao sam da pronađem pravu mjeru osvjetljavanja različitih spoljnih (kontekstualnih) i unutrašnjih (tekstualnih) odlika *Partizanske agade*:

Prvo poglavlje razmatra društveno-istorijske uslove u kojima je djelo stvoreno i izvedeno. Kao što je već napomenuto, radi se o krajnje specifičnim uslovima. *Partizanska agada* jedina je poznata jevrejsko-španska parodija na Pashalnu agadu koja je nastala na području pod njemačkom okupacijom u Drugom svjetskom ratu. Istini za volju, tokom Drugog svjetskog rata, njujorški jevrejsko-španski časopis *La Vara* (Štap/Skiptar) objavio je nekoliko parodija na Pashalnu agadu, koje su o Nijemcima govorile kao o Egipćanima, a o Hitleru kao o faraonu – ali ove se, ipak, ne mogu porediti sa *Partizanskom agadom* koja je nastala na samom bojnopolju, koja se obraćala ljudima suočenim s direktnom njemačkom opasnošću, govoreći im o njihovom iskustvu – i to, ustima njihovog sudruga u nevolji, jevrejskog partizana, aktivnog borca protiv njemačkog Rajha. Uopšte posmatrano, jako je mali broj humorističnih radova jevrejskih autora iz vremena Holokausta poznat i sačuvan. Samim tim, *Partizanska agada* je izrazito neuobičajen literarni dokument. U prvom poglavlju dat je, u osnovnim crtama, i Altarčev portet. Njegova kratka biografija pomaže da se shvati kako i zašto su učesnici događaja opisanih u *Partizanskoj agadi*, istovremeno i njeni protagonisti i publika njenog prvog izvođenja, doživjeli Šanija kao svog autentičnog glasnogovornika, a *Partizansku agadu* kao autentični izraz njihove kolektivne priče.

U nastavku, u drugom poglavlju, provjeravaju se veze između hipoteksta⁵ i hiperteksta⁶ (*Partizanska agada* je jedina jevrejsko-španska parodija na Pashalnu agadu koja se često referiše i na hebrejski originalni tekst Pashalne agade, a ne samo na njegov uvriježeni prijevod na ladino), osvjetljava se bosanski dijalekat jevrejsko-španskog jezika koji je potka cijelog dijela (unatoč hebrejskim, aramejskim i srpskohrvatskim primjesama), kao i struktura djela i humoristične tehnike kojima se autor koristi.

Treće poglavlje se bavi pitanjem uloge koju je *Partizanska agada* igrala u pro-

.....
⁵ Hipotekst: u nauci se ovim imenom označava izvorni tekst, koga parodija imitira na komičan način. Za dalju raspravu vidjeti: Simon Dentith, *Parody* (London & New York, 2000).

⁶ Hipertekst: u nauci se ovim imenom označava parodijski tekst koji „parazitira” na hipotekstu. Za dalju raspravu vidjeti: Dentith (prethodna napomena).

cesu konstrukcije kolektivne memorije bosanskih Jevreja u komunističkoj Jugoslaviji.

Dok su mnoge druge jevrejsko-španske parodije na Pashalnu agadu bile usmjerene na konstrukciju i rekonstrukciju kolektivne memorije i grupnog identiteta u trenutku vlastitog nastajanja (u balkanskim ratovima, Prvom svjetskom, grčko-turskom ili izraelskom ratu za nezavisnost),⁷ didaktički ciljevi *Partizanske agade* u trenutku njenog nastajanja nisu bili usmjereni na konstrukciju sjećanja, već (kao što će biti objašnjeno u nastavku) na suočavanje publike sa savezničkom riješenošću da jevrejske civilne izbjeglice nikada ne prebace na slobodnu teritoriju u južnoj Italiji (kako im tamo ne bi stvarale pritisak za odlazak u Zemlju Izraela pod britanskim protektoratom, odnosno okupacijom). Tek decenijama nakon njenog stvaranja i prvog izvođenja, *Partizanska agada* je stekla ulogu instrumenta konstrukcije sjećanja. Nije manje bitna ni činjenica da druge jevrejsko-španske parodije na Pashalnu agadu mahom spadaju u efemernu, aktuelnu produkciju koja je relevantna u vrijeme nastanka, da bi ubrzo bila „pregažena“ sljedećim aktuelnim tekstovima. *Partizanska agada* je jedina poznata jevrejsko-španska parodija na Pashalnu agadu koja je izvođena u kontinuitetu, niz godina, kao kolektivna priča bosansko-jevrejskih boraca i civila koji su preživjeli Holokaust.

Jednako tako, druge jevrejsko-španske parodije na Pashalnu agadu nisu izvođene. One su funkcionisale kao tekstovi koji se čitaju pred praznik, u toku praznika ili poslije njega – ali ne u toku samog rituala. Druge sefardske zajednice ne poznaju instituciju kolektivnog *sedera*, pa je samim tim i pretvaranje bilo koje parodije u opšti performativni tekst cijele zajednice bilo nemoguće. Utoliko, ma koliko naša *Partizanska agada* nije unikatna na onaj način kako sam vjerovao kada sam se po prvi puta u nju zaljubio, ona jeste unikatna jer je drukčija od svih ostalih jevrejsko-španskih parodija na Pashalnu agadu zajedno. Nadam se da ću se pokazati kao dobar provodačija, posredujući između djela kojim sam još uvijek fasciniran i publike koju, naravno, ne poznajem – ali joj, ipak, želim sve najbolje, a prije svega: provokativno čitanje.

.....
⁷ Za primjere i dalju raspravu vidjeti Eliezer Papo: “Reescribir un texto para redefinir una identidad: *La Agada de la guerra para el día de Pesah* de Nissim Siman-Ṭov ‘Eli y la autopercepción de los sefardíes de Turquía después de la Primera Guerra Mundial,” in Pablo Martín Asuero & Karen Gerson Šarhon (eds.), *Ayer y hoy de la prensa en judeoespañol: Actas del simposio organizado por el Instituto Cervantes de Estambul en colaboración con el Centro de Investigaciones Sobre la Cultura Sefardi Otomana Turka, los días 29 y 30 de abril 2006* (Estambul, 2007), pp. 113-128, kao i idem, “Konstrukcion de la memoria i rekonstrukcion de la identidad: *Agadot de gerra* – un jenero neglejado de la literatura sefardi,” in Paloma Díaz-Mas y María Sánchez Pérez (eds.) *Los Sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo: identidad y mentalidades* (Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2010), stranice 205-224.